

<https://doi.org/10.62837/2025.4.368>

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti Publik Hüquqi Şəxs
nazende.haciyeva1960@mail.ru

ƏFSANƏVİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ ƏKSI

Açar sözlər: ədəbiyyat, əfsanə, məhəbbət, memarlıq, qəhrəman, poema, mövzu

Ключевые слова: литература, воспевание, любовь, наследие, поэт, исследования, перевод

Keywords: literature, legend, love, architecture, hero, poem, theme

Əfsanə əsasında yalnız şairlərimiz deyil, yazıçılarımız da qələmlərini sınıamış, Y.V.Çəmənzəminli “Qızlar bulağı” povestini yazmışdır. C.Cabbarlı “Qız qalası” ilə XX əsrin 20-ci illərində ilk dəfə əfsanəvi poemanın əsasını qoymuşdur. Lakin povestdə Azərbaycanın qədim əfsanəsinə müraciət edilmişdirsə, poemada vaxtilə Bakıda baş verən hadisələrin şahidi olan, hər bir daşının altında şəhərin saysız-hesabsız sirri gizslənən tarixin daş məbədi – “Qız qalası” memarlıq abidəsi mövzu seçilmiş və bununla Azərbaycan Sovet dövrü poemalarının ilk romantik, “bədi və ideya cəhətdən mükəmməl” nümunəsi yaranmışdır. M.Arifin dediyi kimi, geniş romantik xəyal C.Cabbarlını tarixi zəmindən uzaqlaşdırmamışdır. Durna simasında şair mücərrəd, fəvqəlbəşər və qeyri tarixi bir insan deyil, Azərbaycan xalqı, torpağı və milli ənənələri ilə bağlı olan bir şəxsiyyət yaratmışdır. C.Cabbarlı bu əsəri ilə şairi yeni yola çəkmiş, onların diqqətini Azərbaycanın, o cümlədən də ölkənin müxtəlif guşələrində mövcud olan abidələri tərənnümə cəlb etmişdir. M.Müşfiqin “Çoban əfsanəsi”, S.Vurğunun “Qız qalası”, “Qırx qız” və s. əsərləri tarixi abidələrdə bağlı poema yaradıcılığı sahəsində şerimizin sonrakı təcrübələridir. Bu poemaların ideya məzmununda, obrazlılığında, hadisənin təsviri üsulunda yaxşı cəhətlər vardır. Belə ki, bunların əksəriyyəti Azərbaycan qadınlarının acınacaqlı həyatına həsr edilmişdir. Onlarda üsyankarlıq, həyat eşqi, namus, inam və etiqad, cəsurluq, qormazlar kimi yüksək insani sifətlər tərənnüm olunur.

Tarixi abidələrlə əlaqədar yaranan epi-lirik əsərlər içərisində, şübhəsiz, ən mükəmməl və ideya-bədi məzmun etibarilə mürəkkəb olan “Qız qalası” poemasıdır. Lakin əsərin əhəmiyyəti yalnız bunla birmir. “Qız qalası”-yazıcının yaradıcılıq təşəkkülünün bir sıra xüsusiyyətlərini ifadə etmək nöqtəyi-nəzərdən də əhəmiyyətli, əsərdir. Onda C.Cabbarlının yeni mövzu axtarmış, yeni qəhrəman axtarmış, milli gerçəkliyi, yeni dünyagörüşü işığında əks etmək səyləri ifadəsini tapmışdır. Sonralar

bilavasitə müasir yaradıcılığının başlanğıcında tarixi əfsanəvi materialı işləmişdir. Onun yeni mövzu və qəhrəman axtarışı bundan –“Qız qalası”ndan başlanır.

Ədəbiyyatşünas H.Orucəli “Poemalarımız haqqında” məqaləsində göstərir ki, C.Cabbarlı “Qız qalası” poemasında... Azərbaycanın orta əsr həyatının valehedici romantik mənzərəsini canlandırmışdır, müəllifin fikri ilə razılaşmaq çətindir. Çünki “Qız qalası”ndakı hadisə heç də orta əsrdə deyil, ehtimal ki, çox-çox əvvəlki dövrlərdə baş vermişdir və bir sıra mənbələr də bunu sübut edir”. [1, 83]

Prof. C.Xəndan da “Qız qalası” poemasından danışarkən belə qənaətə gəlmişdir ki, “Cabbarlı bu tarixi əfsanənin poemasında müstəbidlərə qarşı dərin nifrət oyadır”. [2,136] Əvvəla, demək lazımdır ki, “müstəbidlərə qarşı dərin nifrət oyadır” sözləri yerinə görə dürüst məna vermir. Müstəbid sözünün özü, zalım, zülmkar, despot mənasını daşıyır. Lakin Qantemir qızını sevməkdə zalımlıq, zülmkarlıq, despotluq görmür. “Qız qalası” haqqında yaradılan əfsanələrin əksəriyyətində oddan və “atanın qızına evlənməsi”ndən daha çox danışılır və bu adət sasanilər hakimiyyəti dövrünə aid edilir və bu barədə bir çox əfsanə vardır. Bu əfsanələrdən birində poemada olduğu kimi, arvadı ölmüş xan Durna ilə evlənməyə cəhd edir. Qızın özünü qalanın bürcündən dənizə atması hadisəsi prof. M.H.Təhmasibin qələmə alıb 1959-cu ildə çap etdirdiyi əfsanədə var və orada deyilir ki, qala dənizin ortasında iki ilə tikilir. [3,206] “İki il bəklədim ki, son bir gün...” misrası da poemanın bu əfsanəyə yaxınlığını göstərir. Bizə elə gəlir ki, bu əfsanə C.Cabbarlının fikrini daha çox məşğul etmiş və o, bir sənətkar kimi eşitdiyi bu hadisənin məzmunu əsasında poema yazmışdır. Onun “qız qalası” poemasında təsvir etdiyi qan qohumlarının evlənməsi kimi rəbahəti Azərbaycan xalqına məxsus olmayan bir sıra tarixi sənədlər təsdiqləyir. Yeni eranın təxminən 190-cı ilində anadan olması güman edilən I Ərdəşir Papakan oğlu öz doğma bacısı Denakla evlənməmiş və onu baş hərəm kimi tanımışdır. [4, 37] İngilis yazıçısı Pers Bişi Şelli də (1792-1822) “Çəmçi” (1819 may-avqust) faciəsinin mövzusunı 1599-cu ildə VIII papa Elementin vaxtında baş verən rəbahətli bir hadisədən götürmüşdür. Faciədə Fransesko Çençi adlı bir Roma feodalının doğma qızı Beatriçaya evləndiyi təsvir edilmişdir. “Nart” eposunda da qədim motiv olan qardaşla bacının evlənməsi süjetin əsasında durur. [5,417] Emosda Satan (Şatan) qardaşı Urızmağın onunla evlənməsini təklif edir. S.Vurğunun “Ölən məhəbbət” poemasının mövzusunı da “Nart” eposundakı əhvalatı xatırladır. Lakin “Nart” da matriarxal, “Ölən məhəbbət” də patriarxal adət əsas yer tutur və zamanca bir-birindən çox uzaq olan bu əsərlərdə təsvir edilən qızların ikisi də cazibəlidir. “Nart” eposunda deyilir ki, “Satananın üzü elə bil günəş idi. O elə gözəl idi ki. Qaranlıq otağın küncünü, zülmət gecəni ulduz kimi işıqlandırır.” “Ölən məhəbbət” də oxuyurduq.

Heyrandır hüsnünə göydə buludlar,
Yanağı lələdən daha qırmızı.
Günəşin yavrusu o dağlar qızı.

“Ölən məhəbbətdə”də Eldəniz bacısından onun arvadı olmasına razılıq istəyir. “Nart” eposunda da Satan (Şatan) qardaşı Uruzmağa onunla evlənməsini təklif edir. “Nart” eposunda qadın azaddır. “Ölən məhəbbət” də isə yox. “Nart” eposunun qəhrəmanı Satan qardaşının arvadı olur, arzusuna yetir. “ölən məhəbbət” poemasında dağlar çobanını sevən qız istəyinə çatmır, patrialxal mühit onu məhv edir. Ancaq qan qohumluğu əsasında evlənmə “Qafqaz xalqı üçün qədimdən başlayan indiyədək heç zaman xarakterik olmamışdır”. “Nart” eposunda olduğu kimi “Qız qalası” və “Ölən məhəbbət”də tərəflər qarşılaşır. “Nart”da qardaş bacısına, “Qız qalası”nda Durna atasına, “Ölən məhəbbət”də isə qız qardaşına nəsihət edir.

Qardaşım Eldəniz. Bir məni dinlə
Deyilsən özgəsi, öz qardaşımsan,
Körpəlikdən bəri ilk sirdaşımsan,
...Əmdik bir ananın ilğq südünü. [6, 297]

“İbtidai dövrdə... əxlaq buna yol verirdi”. Müqəddəs Ərdəviraz özünün yeddi bacısı ilə evlənmişdi. Belə adamlar “tənasüx məzhəbinə və ruhun bir bədəndən başqa bədənə köçməsinə inanırdılar”. Tənasül məzhəbinə görə ruh insandan heyvana və əksinə heyvandan insana keçir. Elə buna əsasən demək olar ki, poemada Qantemirin Durnaya vurulmasından tənasüx məzhəbi əsas rol oynamışdır. Mərhum professor V.Vəliyev yazır ki; Cabbarlının poemasında vaxtı ilə atəşpərəstlik dövründə “müqəddəs əməl” hesab edilən “atanın öz qızına evlənməsi” məsələsinə toxunulmur. Doğrudur, poemada atanın qızına evlənməsi deyil, evlənmək istəməsindən danışılır. Təntemir- “Onu qorxutmayırdı atəşhgah... tapadarmayırdı bir allah”. [7, 84] Deməli, atəşgah qan qohumları ilə evlənməni qadağan etmişdir. Onda belə bir nəticə alınır ki, C.Cabbarlının “Qız qalası”nda təsvir etdiyi bu əhvalat atəşpərəstliklə bağlı deyildir.

C.Cabbarlı “Qız qalası”nda əfsanə materialını bilavasitə real-tarixi gerçəklik kimi təqdim etməyə çalışmışdır, burada mövzu da, zaman da şərtidir, belə ki, hadisələr asanlıqla “Qız qalası” aləmindən keçib bəkirlik, alınmazlıq, fəth edilməzlik rəmzi olan “Göz qalası” dünyasında: bu qədim abidənin tarixi üzərində dayanır. Bu da əsas verir deyək ki, “Qız qalası”nda C.Cabbarlının bədii düşüncəsi üçün səciyyəvi olan bu əfsanəyə onu sadəcə süjet çərçivəsində maraqlandırır.

C.Cabbarlı poemanı yazmamışdan əvvəl yalnız tarixi sənədlərlə deyil, əfsanələrlə də tanış olmuşdur. Poemada Qantemir ehtiraslarının əsiridir. Durna sadələvh, romantik səmimi, sentimental bir qızıdır. O, ilk anlarda real düşünə bilmir. Hisslər burulğanından yaxasını qurtarmaqda acizləşir...

Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, C.Cabbarlının poeması tamamilə yeni estetik konsepsiyanı ifadə edir. O, əfsanədən istifadə yolu ilə elə bir romantik poema yaratmışdır. Ki, onun süjetinin əsasını müstəsna hadisələr, müstəsna qəhrəmanlar təşkil edir. İki cildlik “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”ndə bu cəhətə düzgün olaraq işarə edilmişdi və xüsusilə Durna surətinin təsvirində romantik rənglərin

parlaqlığı, cazibədarlığı poemanın poetik xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyələndirilmişdir. Doğrudan da, C.Cabbarlı Durna vasitəsi ilə qadın gözəlliyini xüsusi bir ehtirasda təsvir etmişdir. Bu gözəllik Qantemirin aqlını başından çıxartmışdır. Deməli, “Qız qalası” poemasında nə məhəbbət, nə də tam mənasında atəşpərəstliyin ünvanınsa ehtimal edilən bu çirkin adətin tərənnümü deyil, qadın gözəlliyi, qalanın qədimliyi, xalqın maddi mədəniyyəti tarixi, zövqü, mübarizəsi, qüdrəti təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, 20-ci illərin epik-lirik şerini nəzərdən keçirsək, mövzusu şifahi ədəbiyyatla bağlı “Qız qalası” poemasının əsas qəhrəmanı Durna mənəvi cəhətdən uca və ülvəi məhəbbətə malik namuslu bir qız kimi hörmətə layiqdir. O, böyük və qüdrətli eşqin əzablarına dözür: dənizin səsi, Ayın işığı onun romantik ruhunu oxşayır. Bütün bunlara yekun vuran Qantemir: “Mən fəqət bu gözəlliyi sevərim” sözlərilə ədəbiyyatşünasların onun özü haqqında olan mülahizələrinə əsaslı düzəliş verir.

Poemada dil və üslub cəhətdən müəyyən nöqsanlar da nəzərə çarpır. Bədii təsvir vasitələri, yeni söz yaratmaq təşəbbüsü, bəzi təşbehlərin köhnəliyi bu qəribəliyin təzahürü idi. C.Cabbarlının Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda apardığı mübarizə “Qız qalası”nda müsbət nəticə vermədi.

Seviyor, həp nasıl ki, bir sevic,
Yürüyor ixtiyarsız, ölgün,
Yürüyor kəndi-kəndinə küskün,
...Ölüyor partlıyor, yenə sevıyor
Yürüyor, inliyor, yenə yürüyor.

Onu da deyək ki, o zaman bu sözlərin bədii əsərin dilində işlədilməsi nurizm hadisəsilə əlaqədar idi. İdeyanın açılmasına mənfi təsir göstərməyən bu ifadələr obrazın aləmini zəiflətmir, poemanın yüksək poetik dəyərini aşağı salmır. Bütün bunlardan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, C.Cabbarlı dil məsələsinə biganə qalmamış, “Qız qalası” poemasından sonra yazdığı əsərlərində bu istiqamətdə daha düzgün yol seçmişdir.

Əlbəttə, “Qız qalası” C.cabbarlının yaradıcılıq çətinliklərini də üzə çıxarırdı. M.Arifə görə 20-ci illərdə C.Cabbarlı birdən birə öz mövzusunı tapa bilməzdi. Bunun üçün müəyyən vaxt və təcrübə tələb olunurdu. Lakin C.Cabbarlının üstünlüyü onda idi ki, yeni dövrün bədii yaradıcılıq ideallarını mənimsəmək prosesi onda uzun çəkmədi.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyev Cəfər Xəndan. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı”. Azənəşr, Bakı, 1951, səh 83.
2. Bax: “Azərbaycan” jurnalı, 1959, № 12, səh 136
3. S. Vurğun. Əsərləri, III cild, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1961.səh 206-207

4. F.Engels. "Ailənin xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi" Bakı Azərnəşr. 1971, səh 37
5. İbn-Əl-Əsir. "Əl-kamil-fi-tarix". Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1959, səh. 417
6. V.Vəliyev. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" ADU nəşriyyatı, Bakı 1970, səh 297
7. «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi". Azərb. SSR, EA, Nəşriyyatı, I cild, Bakı 1967. Səh 84

Xülasə

ƏFSANƏVİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ ƏKSİ

Əfsanə əsasında yalnız şairlərimiz deyil, yazıçılarımız da qələmlərini sınıamış, Y.V.Çəmənəziminli "Qızlar bulağı" povestini yazmışdır. C.Cabbarlı "Qız qalası" ilə XX əsrin 20-ci illərində ilk dəfə əfsanəvi poemanın əsasını qoymuşdur. Lakin povestdə Azərbaycanın qədim əfsanəsinə müraciət edilmişdirsə, poemada vaxtilə Bakıda baş verən hadisələrin şahidi olan, hər bir daşının altında şəhərin saysız-hesabsız sirri gizlənən tarixin daş məbədi - "Qız qalası" memarlıq abidəsi mövzu seçilmiş və bununla Azərbaycan Sovet dövrü poemalarının ilk romantik, "bədi və ideya cəhətdən mükəmməl" nümunəsi yaranmışdır. M.Arifin dediyi kimi, geniş romantik xəyal C.Cabbarlını tarixi zəmindən uzaqlaşdırmamışdır. Durna simasında şair mücərrəd, fəvqəlbəşər və qeyri tarixi bir insan deyil, Azərbaycan xalqı, torpağı və milli ənənələri ilə bağlı olan bir şəxsiyyət yaratmışdır. C.Cabbarlı bu əsəri ilə şairi yeni yola çəkmiş, onların diqqətini Azərbaycanın, o cümlədən də ölkənin müxtəlif guşələrində mövcud olan abidələri tərənnümə cəlb etmişdir. M.Müşfiqin "Çoban əfsanəsi", S.Vurğunun "Qız qalası", "Qırx qız" və s. əsərləri tarixi abidələrdə bağlı poema yaradıcılığı sahəsində şerimizin sonrakı təcrübələridir.

Резюме

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЛЕГЕНДАРНЫХ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Доц.Н.С.Гаджиева

По легенде, не только наши поэты, но и наши писатели пробовали свое перо, Ю.В.Чаманзаминли написал повесть «Девичья весна». Дж. Джаббарлы впервые заложил основу легендарной поэмы в 20-х годах 20 века «Девичьим замком». Однако если повесть обращается к древней азербайджанской легенде, то в поэме выбран каменный храм истории - архитектурный памятник «Девичий замок», который был свидетелем событий, произошедших в Баку, под каждым камнем которого были сокрыты бесчисленные тайны города, и таким образом был создан первый романтический, «художественно и идеологически совершенный» образец стихов советской эпохи Азербайджана. По словам М.Арифа, широкая романтическая мечта не отделила

Дж.Джаббарлы от исторической почвы. В лице Дурны поэт создал не абстрактную, сверхчеловеческую и неисторическую личность, а личность, связанную с азербайджанским народом, землей и национальными традициями. Этим произведением Дж.Джаббарлы вывел поэта на новый путь, обратил его внимание на восхваление памятников, существующих в разных уголках Азербайджана, в том числе и страны. «Сказание о пастыре» М. Мушфига, «Девичий замок» С. Вургу, «Сорок девушек» и так далее. Его произведения — позднейшие опыты нашей поэзии в области создания стихов, связанных с историческими памятниками.

Summary

ARTISTIC REFLECTION OF LEGENDARY ARCHITECTURAL MONUMENTS IN AZERBAIJAN LITERATURE

Doc.N.S.Hajiyeva

Not only our poets, but also our writers tried their pens on the basis of the legend, Y.V. Chamanzaminli wrote the story "The Maiden's Spring". J. Jabbarli laid the foundation for the legendary poem for the first time in the 20s of the 20th century with "The Maiden's Tower". However, if the story refers to the ancient legend of Azerbaijan, the poem chooses the theme of the stone temple of history - "The Maiden's Tower", which once witnessed the events that took place in Baku, under each stone of which countless secrets of the city are hidden, and thus the first romantic, "artistically and ideologically perfect" example of Azerbaijani Soviet-era poems was created. As M. Arif said, a broad romantic imagination did not distance J. Jabbarli from the historical background. In the person of the crane, the poet created not an abstract, superhuman and non-historical person, but a personality connected with the Azerbaijani people, land and national traditions. J. Jabbarli took the poet on a new path with this work, drawing their attention to the glorification of monuments existing in Azerbaijan, including various corners of the country. M. Mushfig's "Shepherd's Legend", S. Vurgun's "Maiden's Castle", "Forty Girls" and other works are the later experiences of our poet in the field of creating poems related to historical monuments.

Rəyçi: dosent Axundova Naziymə